

doi Two Distinct Versions of the Mystical Exegesis *Bahr al-Haqā'iq wa al-Ma'ānī*: A Codicological Analysis

  Mohammadreza Movahedi¹

Submitted: 2025-08-08 Revised: 2025-09-21 Accepted: 2025-10-09 Published: 2025-11-13 pp.78-99

Abstract:

Two distinct recensions of *Bahr al-Ḥaqā'iq*, the Arabic mystical tafsīr by Najm al-Dīn Rāzī, have come down to us. The first is a longer and older version, fragmentary and marked by numerous textual lacunae. The second is a shorter, more coherent recension, widely preserved across manuscript collections worldwide. The extended version is densely interwoven with quotations from earlier exegeses—particularly al-Tha'labī's *al-Kashf wa-l-Bayān*—and reflects the formative stage of Rāzī's interpretive voice. In contrast, the concise version offers a more refined and independent commentary, presenting the author's mystical insights directly, continuing up to *Sūrat al-Najm*. Significant differences among manuscripts—including in prefaces, *sūra* arrangement, terminology, and style—alongside the existence of abridgments by later mystics such as 'Alā' al-Dawla al-Simnānī and Shams al-Dīn Sāwajī, necessitate thorough codicological investigation. This study analyzes selected manuscripts and internal textual features to argue that Shams al-Dīn Muḥammad b. Ḥasan al-Sāwajī, a close disciple of Rāzī, prepared a revised and abridged version of the original tafsīr in Shushtar, likely under his teacher's supervision. Most later copies appear to derive from this version. Thus, al-Sāwajī emerges not merely as a transmitter, but as a textual architect whose editorial intervention played a decisive role in shaping the final authoritative recension of *Bahr al-Ḥaqā'iq*.

Keywords: codicology, mystical exegesis, *Bahr al-Ḥaqā'iq*, Najm al-Dīn Rāzī, Shams al-Dīn Sāwajī

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper.

This is an open access article under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and is not used for commercial purposes.

© 2024 The Author(s). Journal of Codicology and manuscript research published by Torath pub. on behalf of the Scientific Association of Manuscript Research and Codicology of IRAN.

1-(Responsible author) Associate Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Qom, Qom, Iran.

References:

- Aflaki, Shams al-Din. (1983 [1362 SH]). *Manaqib al-‘Arifin*. Edited by Tahsin Yaziji. Tehran: Donyā-ye Ketāb.
- Al-Tha‘labī, Ahmad ibn Muhammad. (2002). *Al-Kashf wa al-Bayan*, Vol. 1. Beirut: Dār Ihyā’ al-Turāth al-‘Arabī.
- Rāzī, Najm al-Dīn. *Bahr al-Haqā’iq*, Manuscript No. 822. Mar‘ashī Najafī Library. Copied in 1305 CE (705 AH), from Sūrat al-Baqarah 36 to Sūrat al-Ṭūr.
- Rāzī, Najm al-Dīn. *Bahr al-Haqā’iq*, Manuscript No. 37. Ḥasan Ḥusnī Pasha Library (Süleymaniye Library). Copied in 1249 CE (647 AH) and read to the author in 1252 CE (650 AH), from al-Fātiḥah to Baqarah 252.
- Rāzī, Najm al-Dīn. *Bahr al-Haqā’iq*, Manuscript No. 328. Nūr-i ‘Uthmān Library. From al-Fātiḥah to Ṭūr; copied in 1476 CE (881 AH).
- Rāzī, Najm al-Dīn. *Bahr al-Haqā’iq*, Manuscript No. 189. Mar‘ashī Najafī Library. From the beginning of al-Baqarah to the end of al-Tawbah.
- Rāzī, Najm al-Dīn. *Bahr al-Haqā’iq*, Manuscript No. 5288. Mar‘ashī Najafī Library. Undated copy, covering from al-Fātiḥah to Hūd.
- Rāzī, Najm al-Dīn. *Bahr al-Haqā’iq*, Manuscript No. 153. Dāmād Ibrāhīm Library (with the supplement by Ala’ al-Dawlah Simnānī). Undated.
- Rāzī, Najm al-Dīn. *Bahr al-Haqā’iq*, Manuscript No. 14. Turkhān Sulṭān Library (with the supplement by Simnānī). Copied in 1515 CE (921 AH).
- Rāzī, Najm al-Dīn. *Bahr al-Haqā’iq*, Manuscript No. 94. Rāghib Library; Shams al-Dīn Sāvajī’s copy (with a non-Simnānī supplement). Copied in 1566 CE (974 AH).
- Derāyati, Mostafa. (2011 [1390 SH]). *National Catalogue of Iranian Manuscripts (Fankha)*. Tehran: National Library and Archives of the Islamic Republic of Iran.
- Al-Dhahabī, Shams al-Dīn. (1989). *Tārīkh al-Islām*. Edited by ‘Umar ‘Abd al-Salām Tadmurī. Vol. 48. Beirut: Dār al-Kitāb al-‘Arabī.
- Al-Ḥusaynī, Sayyid Aḥmad. (1971). *Catalogue of the Manuscripts in the Ḥaydariyya Library in Najaf al-Ashraf*. Najaf: al-Nu‘mān Press, p. 28.
- Safari Āq-Qal‘eh, Ali. (2017 [1396 SH]). “New Information on the Life of Najm Dāya in a Manuscript of His *Bahr al-Haqā’iq* Containing His Own Note.” *Gozāresh-e Mirās*, Nos. 80–81.
- Movahedi, Mohammad-Reza. (2002 [1381 SH]). *On the Other Side of the Mirror: An Introduction to Najm al-Dīn Rāzī’s Mystical Exegesis*. Tehran: Ān Publications.
- Movahedi, Mohammad-Reza. (2001 [1380 SH]). “Najm al-Dīn Rāzī and the Mystical Exegesis of the Qur’an.” *Bayyināt*, Vol. 8, No. 2 (Serial No. 3).

Studies

Original Paper

Report and Review

- Movahedi, Mohammad-Reza. (2022 [1401 SH]). "Findings on the Life and Works of Najm al-Dīn Rāzī." Studies in Mystical Persian Literature (Gohar-e Gūyā), Vol. 16, No. 2 (Serial No. 49).
- Movahedi, Mohammad-Reza. (2015 [1394 SH]). "Sources of Allusions in the Exegesis Gharā'ib al-Qur'ān." Journal of Mystical Literature, Vol. 5, No. 12.

doi دو روایت متمایز از تفسیر عرفانی "بحر الحقائق والمعانی" بر پایه داده‌های نسخه‌شناسی

محمد رضا موحدی^۱

از صفحه ۷۸ تا صفحه ۹۹ تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۱۷ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۶/۳۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۱۷ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۸/۲۲

چکیده:

از تفسیر عرفانی شیخ نجم الدین رازی، موسوم به بحر الحقائق که تأویلات او از قرآن به زبان عربی است، دو روایت یا دو گونه نگارش در دست است. نخست، گونه‌ای تفصیلی و با قدمت بیشتر که البته بسیار ناقص و با افتادگی‌های فراوان است، و دیگر گونه‌ای اختصاری، با انسجام و پختگی بیشتر و تعداد نمونه نسخه‌های فراوان. از دسته نخست تاکنون تنها سه نمونه در دسترس است، ولی از دسته دیگر، در بیشتر کتابخانه‌های جهان، نمونه‌هایی یافت می‌شود. سبک نگارش این دو دسته نیز متفاوت است. دسته اول که به نظر می‌رسد تجربه‌های آغازین مفسر است، مملو است از نقل احادیث، اخبار و اشعار منتخب از دیگر کتب تفسیری و بویژه کتاب الکشف والبیان ثعلبی که براحتی قابل ردگیری و تفکیک است، ولی در دسته دوم، مفسر مستقیماً وارد مباحث عرفانی و تأویلات خود از آیات قرآن شده و این تأویلات را تا سوره‌النجم ادامه داده است. پژوهش حاضر، با تمرکز بر این وجوه نسخه‌شناختی، کوشیده است تا از خلال داده‌های عینی و قابل اتکا، تحلیلی روشمند از این تفسیر ارائه دهد؛ تحلیلی که هم در حوزه تاریخ تفکر عرفانی و هم در سنت تفسیر قرآن در ایران، خود مقدمه تحلیل‌های دیگر خواهد بود.

کلیدواژگان: نسخه‌شناسی، تفسیر عرفانی، بحر الحقائق، نجم رازی، شمس الدین ساوجی.

Cite this article: Mohammadreza Movahedi (2026). Two Distinct Versions of the Mystical Exegesis Bahr al-Haqā'iq wa al-Ma'ānī: A Codicological Analysis. *Journal of Codicology and Manuscript Research (JCMR)* (In Persian: Pizhūhish/hā-yi nuskhah/shināsī va taṣḥīḥ-i mutūn). Vol-5, Issue-1, 78-98. <https://doi.org/10.22034/crtc.2025.234164>

۱. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه قم، استان قم، ایران.

۱- مقدمه:

در پژوهش‌های امروزی، مطالعات نسخه‌شناسی برای شناخت و راه‌یابی به متون کلاسیک، به‌ویژه متون عرفانی، نقشی اساسی یافته است. یک شاخه از این مطالعات، شناخت تاریخ مادی و فرهنگی متن است که معمولاً می‌تواند رازهای مهمی از دورنمایه‌های متن را برای پژوهشگر بگشاید. ما با بررسی ویژگی‌های فیزیکی نسخه‌ها معمولاً می‌توانیم از: نوع کاغذ، خط، مرکب، جلد، آرایه‌ها، حاشیه‌نویسی‌ها، یادداشت‌های تملک، وقف‌نامه‌ها، و دیگر نشانه‌های مادی، به داده‌های فرامتنی بسیاری دست‌یابیم که بر درک ما از متن بسیار تاثیرگذارند.

همچنین مطالعات نسخه‌شناسی، به‌ویژه در وجه کدیولوژیک، می‌تواند تاریخ و جغرافیای نگارش نسخه را برای ما روشن ساخته، ساحت‌هایی مغفول از تطوّر و رشد سلسله‌ای از معارف بشری را آفتابی سازد؛ کما اینکه مراکز علمی و فرهنگی تولید و نگهداری نسخه‌ها را بر پژوهشگر معلوم می‌دارد و تحولات ذوقی، خطاطی و کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی و ایرانی را بازتاب می‌دهد. این مطالعات مجالی بهتر برای درک و بررسی تعامل نویسنده، کاتب و خواننده، تدارک می‌بیند تا بتوانیم با بهره‌گیری از یادداشت‌های آغازینه یا انجامه‌ها، حاشیه‌های کاتبان و هامش بر حاشیه، تعلیقات، و گاه ترجمه‌های متفاوت در نسخه‌ها، دریابیم که یک متن چگونه در ادوار مختلف درک و تفسیر می‌شده است و یک اصطلاح یا یک جمله دعائیه چه نوع واکنشی از مخاطب برمی‌انگیخته است. به عبارت دیگر، نسخه‌شناسی قبل از مواجهه مستقیم با متن، امکان درک لایه‌های پنهان ارتباطی میان مولف، نسخه‌نویس و خواننده را فراهم می‌آورد.

آنچه در پژوهش حاضر مورد بحث است، بیشتر ناظر بر همین گونه مطالعات است که به پژوهشگر کمک کند تا با بهره‌گیری از همه اطلاعات فرامتنی در نسخه‌های گوناگون از تفسیر عرفانی "بحرالحقائق و المعانی"، سیری از تطوّر نسخه‌های این تفسیر و تصرفات احتمالی و تلخیص یا تکمیل سازی نسخه‌ها را پیش روی آورد و از قضاوت‌های عجولانه پرهیزد. بحرالحقایق و المعانی از جمله آثار برجسته در تاریخ تفسیر عرفانی است که هم از حیث محتوای صوفیانه و هم از منظر تحولات نسخه‌ای، اهمیت ویژه‌ای دارد. این اثر با وجود شهرتش، تا دهه‌های اخیر انتسابش به نجم‌الدین رازی معلوم نبود و گاه به نجم‌الدین گبری نسبت داده می‌شد. بررسی داده‌های نسخه‌شناسی نشان می‌دهد که نه تنها مؤلف اصلی اثر نجم‌الدین رازی، صاحب مرصادالعباد است، بلکه ساختار، سبک و منابع اثر نیز با آثار شناخته‌شده او هماهنگ است. از سوی دیگر، وجود متمه‌ها و تلخیص‌هایی از این اثر، از

جمله توسط علاءالدوله سمنانی و شمس‌الدین ساوجی، و نیز نسخه‌هایی با تفاوت‌های اساسی در مقدمه، ترتیب سوره‌ها، یا تعبیرات کلیدی، ما را ناگزیر از تحلیل دقیق نسخه‌های متعدد آن می‌سازد. پژوهش حاضر، با تمرکز بر این وجوه نسخه‌شناختی، کوشیده است تا از خلال داده‌های عینی و قابل اتکا، تحلیلی روشمند از این تفسیر ارائه دهد؛ تحلیلی که هم در حوزه تاریخ تفکر عرفانی و هم در سنت تفسیر قرآن در ایران، قابل توجه است.

۲- معرفی اثر و نسبت آن با نجم‌الدین رازی

شیخ نجم‌الدین رازی در سال‌های پایانی عمر خویش در بغداد، تفسیری عرفانی و برمذاق اهل تأویل برقرآن نوشت به عنوان: «بحر الحقائق والمعانی فی التفسیر السبع المثانی» که بعدها بیشتر به نام «تأویلات النجمية» شهرت یافت. در باره مفسر این اثر و نیز آشنایی با دیگر آثار او، خوشبختانه کتب و مقالات بسیاری می‌توان یافت که پیشینه این پژوهش را شکل می‌دهند. از میان کتب تراجم و تواریخی که ما را در زمینه شناخت نجم‌الدین، یاری می‌رسانند، بی‌شک باید از الوافی بالوفیات و مهمتر از آن، تاریخ الاسلام دَهَبی یاد کرد. ابن الفوطی نیز در مجمع الآداب فی معجم اللقب خویش، برخی از مریدان و شاگردان نجم‌الدین رازی را معرفی کرده است. گویا در زمان تألیف مقدمه مشروح مرصاد العباد از سوی استاد محمدمین ریاحی، هنوز کتاب تاریخ الاسلام دَهَبی به چاپ نرسیده بود و به همین جهت ایشان مبنای مستندات تاریخی خود را بر نسخه‌ای خطی از الوافی بالوفیات، قرار داده، مطالب آن را نقل کرده است. اما باید دانست که مطالب صَفَدی در الوافی بالوفیات با کمی اختصار از تاریخ الاسلام دَهَبی نقل شده است (موحدی، ۱۳۸۱: ۳۳-۳۵). با دست‌یابی به نسخه‌ای خاص از این تفسیر، یعنی نسخه ۳۷ کتابخانه حسن حُسنی پاشا و مقدمه منحصر به فرد آن، بسیاری از اطلاعات ما در باره نجم‌الدین رازی دچار دگرگونی و نیازمند بازبینی شده است (صفری آق قلعه، ۱۳۹۶: ۱۱۹-۱۲۱). برخی از مهم‌ترین آن یافته‌ها به اجمال چنین است:

۲-۱. در باب ولادت شیخ نجم‌الدین رازی به قطع باید سال ۵۷۲ را پذیرفت و سال وفات وی را به احتمال ۶۵۶ دانست و نه ۶۵۴ (موحدی، ۱۴۰۱: ۲۶).

۲-۲. در باره معرفی چهار استاد طریقت خود با این ترتیب، آگاهی‌های دقیق‌تری کسب می‌کنیم: ۱. شیخ مجدالدین بغدادی، ۲. نجم‌الدین کبری، ۳. تاج‌الدین اُشنه‌ی، ۴. شهاب‌الدین سهروردی.

۲-۳. در بیان پیشینه اثر تفسیری خود و اقتباس‌ها از الکشف و البیان ثعلبی، درمی‌یابیم که نجم‌الدین در این

مرحله از نگارش تفسیر، بشدت وابسته به الکشف و البیان ثعلبی است و از همان ابتدای مقدمه با ذکر منبع، مواردی فراوانی از ثعلبی نقل قول دارد (همان، ۲۴).

۲-۴. ارتباطی وثیق با سهروردی: برخلاف دریافت‌های نادرست از کتاب مرصادالعباد، ارتباط نجم دایه با سهروردی، یکباره و کوتاه نبوده، بلکه او در سال‌های متمادی به خدمت سهروردی رسیده و چندین بار حلقه ارادت و اجازه‌های خود را تمدید کرده است (همان، ۲۱).

۲-۵. قضاوت‌های ناروا: آنچه بر قضاوت‌های شتابزده تأثیر گذاشته، اطلاعات ناقص و اختلاط نسخه‌ها در خصوص حادثه‌ای است که مؤلف می‌توانست بی‌هیچ‌ذکری از آن، بگذرد تا آیندگان دچار سوء قضاوت نشوند؛ آن‌گونه که در نوشته‌های چند دهه گذشته به تکرار در باره ترک خانواده و فرار نجم‌الدین از ری و... نوشته‌اند (همان، ۲۲).

۲-۶. بازگشت چندباره نجم‌رازی به ایران پس از حمله مغول: بر اساس این شرح حال در مقدمه تفسیر، پیداست که پس از استیلای مغول نیز بارها به ایران آمده و در خوزستان و بخصوص شوشتر در حدود سه سال اقامت داشته است.

۲-۷. عدم اشاره به تفسیر نجم‌گبری: نجم‌رازی آنگاه که حق سلمی و قشیری و غزالی را می‌گذارد، و نیز از حقی که امثال حارث محاسبی و ابوطالب مکی بر این سه بزرگ داشته‌اند، یاد می‌کند، هیچ‌سخنی از مباحث تفسیری نجم‌الدین کبری به میان نمی‌آورد.

۲-۸. احتمال چند مرحله‌ای بودن نگارش تفسیر و املاهای آن بر شاگردان: می‌توان حدس زد که نسخه ۳۷ حسنی پاشا از نخستین نگارش‌های تفسیر بحرالحقایق بوده، که بر اساس مقدمه آن، در سال ۶۳۵ یعنی در شصت و سه سالگی مؤلف، تألیف شده و کتابت آن (تا پایان جزو دوم قرآن؛ یعنی آیه ۲۵۲ بقره) میان سال‌های ۶۴۷ تا ۶۵۰ هجری، به انجام رسیده و بر مریدان املاء شده است. این تفسیر بعدتر توسط مرید نجم‌الدین یعنی شمس‌الدین ساوجی تلخیص شده و هر دو روایت تفسیری، در دهه‌های بعد توسط مریدان و خانقاهیان به استنساخ رسیده است (همان، ۲۵).

به هر حال در باره این اثر تفسیری باید به اختصار گفت: نسخه تفسیر بحرالحقایق والمعانی فی تفسیر سبع المثانی (از آغاز تا پایان سوره طور) که گاه تأویلات نجمیه نیز خوانده شده، اثری است که بر پایه نگرشی صوفیانه و

تأویلی به قرآن تدوین شده و با اینکه به مکتب عرفانی خراسان تعلق دارد، اما مدعای برخی مریدان سلسله کبرویه و نیز آنچه در برخی نسخه‌های متأخر و یا چاپ دارالکتب العلمیه بیروت، مبنی بر انتساب این اثر به نجم الدین کبری آمده، بوضوح اشتباه است.

از این تفسیر عربی، نسخه‌های پراکنده‌ای در کتابخانه‌های مختلف جهان یافت شده است که موارد استقراء شده آن، بیش از چهل نسخه را شامل می‌شود. اگرچه اکثر این نسخه‌ها کامل نیست و گاه تنها تفسیر چند سوره از قرآن را در بردارد، ولی با کنار هم چیدن برخی از این نسخه‌ها، می‌توان به نسخه‌ای کامل از این تفسیر دست یافت. یکی از مهم‌ترین نسخه‌هایی که از این تفسیر در دست است، متعلق به نظام الدین اعرج نیشابوری (متوفای پس از ۷۲۸هـ) صاحب تفسیر مهم «غرائب القرآن و رغائب الفرقان» است. نیشابوری از این نسخه در موارد بسیار در تفسیر خود بهره برده است (موحدی، ۱۳۹۴: ۶۸-۶۹)

ادامه و تکمیل این تفسیر دست کم توسط دو نویسنده، صورت گرفته که مشهورترین آن دو، علاءالدوله سمنانی است. از میان نسخه‌های موجود و در دسترس، مع الأسف تنها چند نسخه ناقص و با کاستی‌های بسیار، بخش نخست تفسیر را دربر دارد. عمده نسخه‌های به جامانده از این اثر، بیشتر شامل بخش‌های پایانی تفسیر است و پژوهشگر را در اوانل متن تنها می‌گذارد. البته نسخه‌های متأخر کامل‌ترند و برخی از آنها علاوه بر بخش‌های آغازین، جزء مربوط به تتمه علاءالدوله سمنانی را هم شاملند.

نسخه‌های دربردارنده سوره‌های نخست نیز هرکدام به گونه‌ای دچار کاستی‌اند: از افتادگی گوشه‌های برخی نسخه‌ها، یا سقطات سطرهای آغازین یا پایانی صفحه، حذف سلسله زوات و خلاصه‌سازی روایات در برخی نسخه‌های دیگر، تا جا به جایی صفحه‌ها و افتادگی‌های طولانی (در حد بیست صفحه) در میانه یک سوره، بخش نخست این تفسیر را دچار نوعی تشویش و آشفتگی کرده است که خود افزون‌برگردد روال تصحیح، موجب احتیاط هرچه بیشتر پژوهشگر در پذیرش اصالت یا صورت نهایی متن، بوده است.

۳- طبقه‌بندی نسخه‌ها (کامل و ناقص)

در میان نسخه‌های موجود از بحرالحقائق والمعانی، پراکندگی ساختاری و محتوایی چشم‌گیری دیده می‌شود. برخی از مهم‌ترین نسخه‌های کامل از این تفسیر را می‌توان چنین فهرست کرد:

۱. نسخه شماره ۸۲۲ از کتابخانه مرعشی نجفی، (از ۳۶ بقره تا طور) کتابت ۷۰۵

۲. نسخه ۳۲۸ کتابخانه نورعثمان. از فاتحه تا طور. کتابت ۸۸۱
۳. نسخه ۱۵۳ کتابخانه داماد ابراهیم (کامل با تکمله سمnانی) بی تا
۴. نسخه ۹۲ کتابخانه شهیدعلی پاشا. دوره کامل با تکمله سمnانی. بی تا
۵. نسخه ۵۳ کتابخانه بشیرآغا (از ابتدای فاتحه تا ناس با تکمله حقایق التفسیر) کتابت ۹۰۷
۶. نسخه ۱۴ بحرالحقائق تورخان سلطان (کامل با تکمله سمnانی) کتابت ۹۲۱
۷. نسخه ۲۳۳ کتابخانه فاتح (از سوره اسراء تا ناس. با تکمله غیر سمnانی، عین راشد) کتابت ۹۶۳
۸. نسخه ۹۴ کتابخانه راغب، با اختصار شمس الدین ساوجی (کامل. با تکمله غیر سمnانی) کتابت ۹۷۴
۹. نسخه ۲۱ کتابخانه راشدافندی. (دوره کامل با تکمله غیر سمnانی) بی تا
۱۰. نسخه ۱۸ کتابخانه حالت افندی (از ابتدای فاتحه تا ناس. با تکمله سمnانی) کتابت ۱۰۸۵
و برخی دیگر از نسخه‌های ناکامل اما با اهمیت از این قرارند:
۱۱. نسخه ۲۳۱ کتابخانه فاتح (از فاتحه تا پایان مائده) کتابت ۶۹۳
۱۲. نسخه ۳۷ از کتابخانه حسن حسنی پاشا (کتابخانه سلیمانیه) کتابت ۶۴۷ است و در سال ۶۵۰ بر مولف قرائت شده (از فاتحه تا ۲۵۲ بقره با مقدمه و متن متفاوت)
۱۳. نسخه ۵۲۸۸ کتابخانه مرعشی (از فاتحه تا هود) بدون تاریخ کتابت
۱۴. نسخه ۱۸۹ کتابخانه مرعشی نجفی (از اوایل بقره تا آخر توبه)
۱۵. نسخه ۲۱۱۶ کتابخانه آستان قدس رضوی (از مومنون تا طور) کتابت ۷۱۰
۱۶. نسخه ۲۳۲ کتابخانه فاتح (از یونس تا طور) بی تا
۱۷. نسخه ۱۶۵ کتابخانه شهید علی پاشا. صرفا تکمله سمnانی. تاریخ کتابت ۷۸۰
(درایتی، فنخا، ۱۳۹۲: ۵ / ۷۳۷-۷۴۱)

۴- بررسی نسخه‌های کامل و اساس (شماره ۸۲۲ کتابخانه مرعشی نجفی)

از میان همه نسخ موجود، نسخه شماره ۸۲۲ از کتابخانه مرحوم مرعشی نجفی (نسخه‌ای که با عنوان «اشارات من کلام الله» به ثبت رسیده و تحت تملک نظام الدین اعرج نیشابوری صاحب تفسیر «غرائب القرآن» بوده است)، آقدم و اصح نسبی نسخ است. تاریخ کتاب این نسخه، ذی الحجه ۷۰۵ هـ.ق بوده است و نسبت به نسخه ۳۷ کتابخانه حسن حسنی پاشا (که تنها شامل فاتحه و بقره است) و کتابخانه نجف اشرف (کتابت: ۷۰۰ هـ.ق) و نسخه کتابخانه مرعشی نجفی به شماره ۵۴۹۱ (نسخه شوشتر؛ کتابت: ۷۰۶ هـ.ق) و نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی (کتابت: ۷۱۰ هـ.ق) که هیچ یک بخش‌های نخستین تفسیر (از جمله سُور طِوَال) را ندارند، از حجم بیشتر و اصالت قابل اعتمادی برخوردار است. بویژه اینکه از زیر چشمان تیزبین مفسری جامع‌الاطراف همچون نظام الدین اعرج نیشابوری قمی، عبور کرده و به جهت کتابخانه شخصیت مهم و بزرگواری، کتابت شده است که متأسفانه نامش محو شده است، ولی عبارت «سلطان المشایخ و الوزراء، علاء الحق والدين...» در ابتدای نام او، این احتمال را زنده می‌دارد که این نسخه جهت شخصیت صوفی پروری چون علاء‌الدین کیقباد سوم و به احتمال ضعیف‌تر، کتابخانه شیخ علاء‌الدوله سمنانی، استنساخ شده باشد.

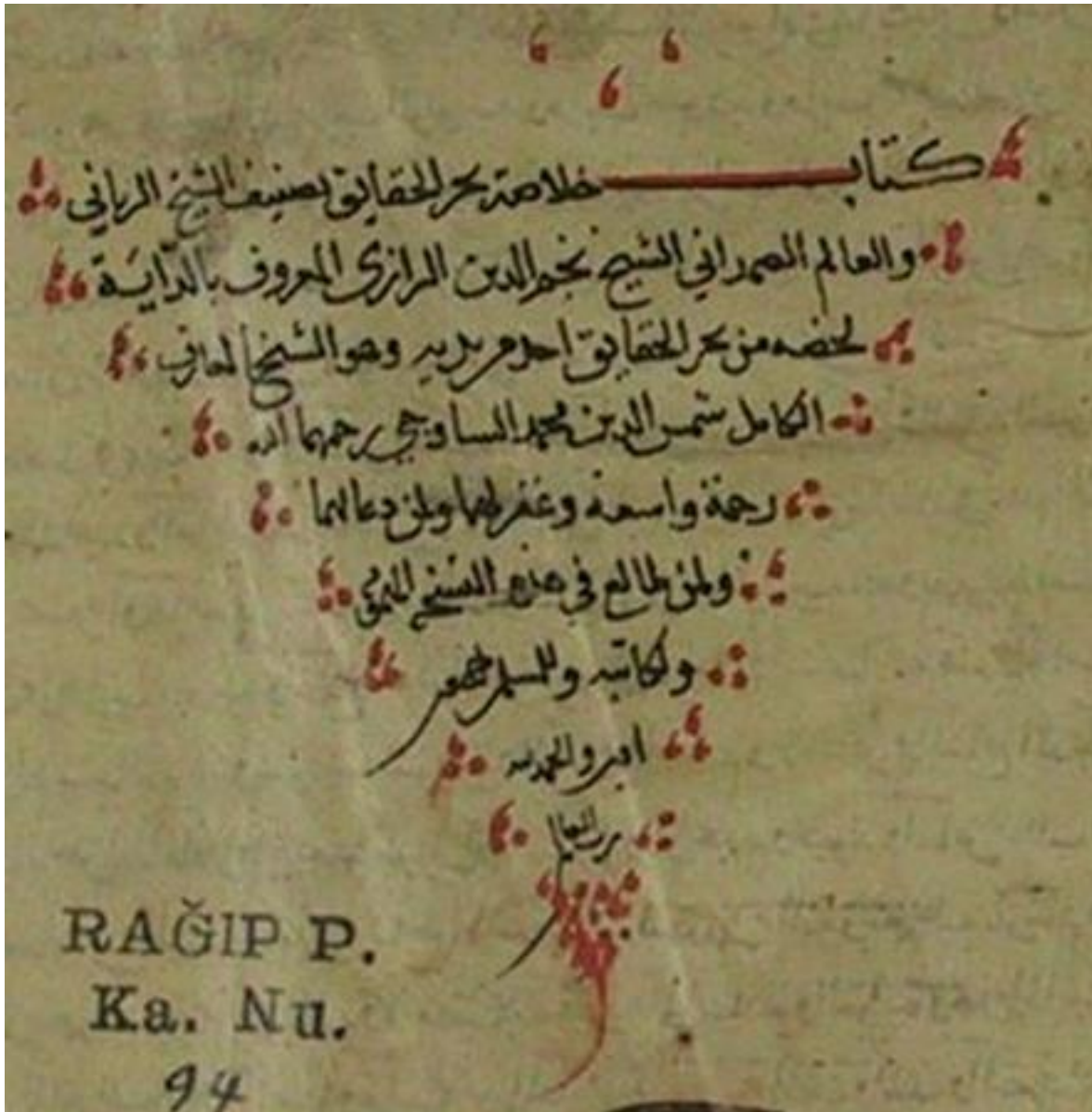
نسخه ۳۷ کتابخانه حسنی پاشا با اینکه کتابتش متقدم بر همه نسخ بوده و دارای خط تایید مولف است، اما نمی‌تواند اساس واقع شود؛ زیرا تک نسخه‌ای متمایز از سایر نسخ محسوب می‌شود: اولاً مقدمه ویژه‌ای دارد که در هیچ نسخه دیگری یافت نشده، ثانیاً متن آن افزودنی‌هایی نسبت به دیگر نسخ دارد که به نظر می‌رسد از روی دست نوشته‌های اولیه مولف تهیه شده که در آن بیشتر بر منقولات تفسیر ثعلبی استوار بوده است. مرز گفتار مولف با منقولات ثعلبی، با تعبیر "قال المصنف" جدا می‌شود که احتمالاً از سوی شمس‌الدین ساوجی افزوده شده است.

۵- مختصر بحرالحقایق و نقش شمس‌الدین ساوجی

پیش از این اشاره شد که عمده نسخ از این تفسیر بویژه آنچه در ترکیه ضبط شده، شکل اختصاری داشته‌اند و البته در همین اختصار نیز به چهار مجلد می‌رسد. وجود نسخه‌ای مختصرشده از بحرالحقایق والمعانی منسوب به شمس‌الدین ساوجی - که در نسخه‌ای از کتابخانه راغب پاشا (شماره ۹۴، کتابت: شوال ۹۷۴ ق) ضبط شده و به تصریح کاتب، از تألیفات ساوجی و حاصل انتخاب و تلخیص او از متن کامل بحرالحقایق است - نشان از اهتمام

علمی و عرفانی او به میراث استادش نجم‌الدین رازی دارد. نکته مهم آن است که این تلخیص، توسط علی بن حسام‌الدین متقی هندی تایید یافته و این خود گواهی بر تداوم اعتبار علمی اثر ساوجی تا سده دهم هجری است:

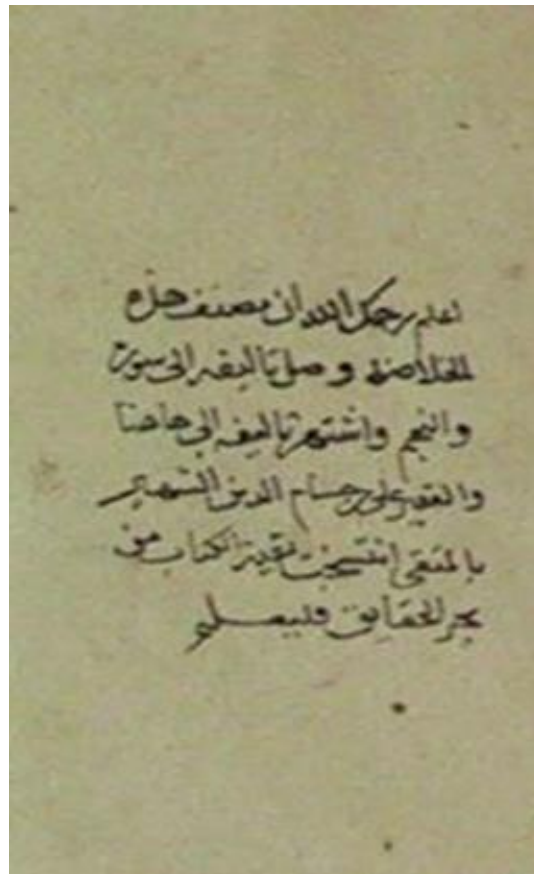
"کتاب خلاصه بحر الحقائق تصنیف الشیخ الرزائی و العالم الصمدانی الشیخ نجم‌الدین الرزائی المعروف بالدایه، لخصه من بحر الحقائق احد مریدیه و هو الشیخ العارف الکامل شمس‌الدین محمد الساجی رحمهما الله رحمة"

واسعاً وغفرلهما ولمن دعا لهما... " (نسخه‌راغب پاشا، شماره ۹۴، برگ ۲۷۸).

در حاشیه همین نسخه مختصر بحرالحقائق از کتابخانه راغب پاشا، در برگه ای که پایان سوره الذاریات است، در ورق ۲۷۸ چنین آمده:

اعلم رحمك الله ان مصنف هذه الخلاصه وصل تالیفه الی سوره والنجم واشتهر تالیفه الی هاهنا والفقیر علی بن حسام الدین الشهیر بالمتقی انتخب بقیه الكتاب من بحرالحقایق. فلیعلم. (بدان - رحمك الله - که مصنف این خلاصه، تالیفش را تا سوره النجم رسانید و مشهور هم همین است که تا اینجا رسیده؛ بنده فقیر علی بن حسام الدین مشهور به متقی، بقیه کتاب را از بحرالحقایق انتخاب!! کردم. پس دانسته شود!)

جایگاه معنوی ساوجی در میان مشایخ زمانه‌اش، از قول شیخ علاءالدوله سمنانی در نفحات الانس (نقل جامی) و نیز در چهل مجلس (ص ۲۵۵) آشکار است. سمنانی، وی را در کنار ابن عَجیل و خواجه حاجی ابهری از اولیای

بزرگ زمانه می‌داند، و این در حالی است که سمنانی خود از مراجع بزرگ طریقت بوده است. از آنجا که این سخن در زمان حیات پدر سمنانی و پیش از سال ۶۹۵ ق. مطرح شده، می‌توان حیات ساوجی را تا حدود ۷۲۰ ق. مستند دانست.

نقل ذهبی در تاریخ الاسلام از شمس‌الدین ساوجی به عنوان یکی از ناقلان حدیث از نجم‌الدین رازی، نشان از اعتبار رجالی و معنوی او در قرن هفتم دارد (ذهبی، ۱۹۸۹: ۴۸ / ۱۶۸). همچنین وجود نسخه‌ای از خلاصه بحرالحقایق به نام او در کتابخانه خزانه رباط (شماره ۶۱۵) قرینه‌ای دیگر بر انتساب اثر به اوست.

۶- وجود دو گونه نگارش از این تفسیر (مفصل و مختصر)

از میان نسخه‌های تاکنون شناسایی شده، سه نسخه از گونه تفصیلی تفسیر بحرالحقایق در دسترس است:

۱. نسخه ۳۷ کتابخانه حسنی پاشا: (از فاتحه تا آیه ۲۵۲ از بقره)

۲. نسخه روضه حیدریه نجف به شماره ۵۸۰: از اول تفسیر سوره مریم الی آخر تفسیر سوره الشعراء؛ و از سوره زمر تا تفسیر اوایل سوره النجم (با افتادگی‌ها و نقص فراوان)

۳. نسخه کتابخانه محمدیه پاکستان: (فقط از ۸۲ بقره تا آیه ۲۵۲ از بقره)

۶-۱. توضیح در باب نسخ سه گانه: در حاشیه صفحه نخست نسخه ۳۷ چنین آمده که: "زایت فی ید صحاف ان لهذا التفسیر مختصرا الی آخر القرآن العظیم، یکتفی بالتأویل کتفسیر القاشانی، ان له مطولا و مختصرا مُکتفی بالتأویل (لمحرره)؛ پیداست که صاحب این یادداشت (شاید مالک نسخه)، هر چند خود با متن تفصیلی تفسیر مواجه است و می‌داند که تنها دو جزو نخست قرآن را شامل است، اما می‌نویسد که در دست کاتب یا صحافی دیگر، نسخه مختصر شده آن را دیده است که تا آخر قرآن را دربر می‌گرفته است.

می‌توان احتمال داد که شمس‌الدین ساوجی زیر نظر یا با اجازه استادش نجم‌الدین رازی، نسخه مطول تفسیر را (که شرح گونه‌ای بر الکشف والبیان ثعلبی است و مرز عبارات نجم‌الدین رازی توسط کاتبان با عبارت: قال الامام الربانی المصنف رضی الله عنه...، مشخص می‌شود) در شوشتر تنظیم کرده و سایر نسخه‌های موجود که عمدتاً از گونه اختصاری اند، از روی همان نسخه شمس‌الدین ساوجی استنساخ شده باشد.

در بررسی‌های انجام شده و مقایسه‌ها و تطبیق‌ها، معلوم شد که در تفسیر مواهب علیه کاشفی و نیز روح البیان

شیخ اسماعیل حقی، در همه اقتباسات خود، و بویژه آنجا که از بخش پایانی بحرالحقائق (بعد از سوره النجم) مطلبی نقل کرده اند، از همین خلاصه منسوب به شمس الدین ساوجی بهره برده اند؛ یعنی از متن و تتمه ساوجی و نه تتمه سمنانی. از این رو باید دانست که اهمیت تتمه ساوجی بسی بیش از تتمه سمنانی است و باید مقدم بر آن انگاشته شود.

۶-۲. وجود سه تاریخ در دو برگه پایان نسخه: در انجامة نسخه ۳۷، می‌خوانیم: «تمّ تفسیر الجزء الاوّل و الثانی من کتاب بحر الحقایق و المعانی فی تفسیر السبع المثانی . وقع الفراغ من استتساخه فی يوم الاربعاء حادی ربیع الاوّل لسنة سبع و اربعین و ستامة بمدینة تستر علی يد العبد الضعیف المحتاج الی رحمة الله تعالی و غفرانه عبد الملك بن محمد مظفر الطیار التستری و الحمد لله رب العالمین.»

پس از این عبارت در ذیل همان برگه پایانی، یادداشتی مفصل از همان کاتب یعنی عبدالملک تستری می‌بینیم که می‌گوید این نسخه بر مؤلف خوانده شده و توضیح می‌دهد که در کدام مجالس، در حضور چه کسانی از کجا تا کجا. حجم این یادداشت دو صفحه است که البته بسیار ناخواناست و صفحه دوم افتادگی‌های فراوان دارد (موحدی، ۱۴۰۱: ۲۷).

در انتهای برگه نخست از یادداشت‌های کاتب، می‌آید: من مجلس التاسع عشر و هو من قوله: "و لقد آتینا موسی الكتاب و قفینا من بعده بالرسل.. " الی آخر المجلد القران ان حامد محمدبن محمدبن محمدبن ابی ارتحل؟) و کاتب الاسامی عبدالملک بن محمدبن مظفر الطیاری التستری و ذالک فی مجلس آخرها يوم السبت سابع عشر شهرالله المحرم سنه خمسین و سنه مائه فی المدرسه المعموره الفقیریه- عمرها الله تعالی بدوام بانیها- بمدینه تستر.

وچند سطر پایانی در برگه دوم یادداشت، چنین است: ...والعماد اوحدی محمدبن اوحده الاسمعانی والمحی بن محمد شاه بن شروانشاه ابن فخرآور الغزالی من اول: ای واللّه الی دار حکم الامر، من قوله یا ایها الذین آمنوا کتب علیکم القصاص... و فصلها... بن محمدبن الطرف من قوله: الم ذلک الكتاب... الی قوله: الذین ینقضون عهدالله من بعد میثاق... و ذلک فی مجالس شتی آخرها يوم الثامن عن جمادی الاخر من سنه ثمان و اربعین و ستامته بمدینه تستر و کاتب الاسامی عبدالملک بن محمدبن مظفر الطیاری التستری وصلى الله على محمد وآله الطهر وعترته الطاهرین وسلم تسلیما. پس از این عبارت، در یک سطر، اجازه نامه ای به خط مؤلف آمده است:

«صَحِّ السَّمَاعِ وَ الثَّقَلِ. حَزْرَةُ الْفَقِيرِ أَبُو بَكْرٍ مُحَمَّدُ بْنُ شَاهَوْرٍ الْأَسَدِيُّ الرَّازِيُّ فِي سَابِعِ عَشْرِ الْمَحْرَمِ سَنَةِ خَمْسِينَ وَ سِتِّمَائِهِ.»

به نظر می‌رسد پیش از این اجازه‌نامه، قبلاً چیزی نوشته نشده بوده، و تاریخ اجازه‌نامه با تاریخ آخرین یادداشت کاتب دقیقاً برابر است یعنی ۱۷ محرم ۶۵۰. اما بعداً کاتب، نام برخی دیگر از حاضران در مجلس تفسیری را به یادداشت قبلی افزوده و چون جایی برای کتابت نداشته، نام آنان را قبل از اجازه‌نامه‌ی شیخ آورده و تاریخ ۶۴۸ را نیز قید کرده است. بر اساس این یادداشت‌ها می‌توان پذیرفت که شیخ نجم‌رازی احتمالاً از زمان اتمام استنساخ این نسخه‌ی مطول از تفسیر (تا پایان آیه ۲۵۲ از سوره بقره) که مورخ ۱۱ ربیع‌الاول ۶۴۷ است تا ۱۷ محرم ۶۵۰ (تاریخ آخرین مجلس تفسیری)؛ یعنی نزدیک به سه سال برای القای مجالس تفسیری خود در یکی از مدارس (فقیریه) شوشتر حضور داشته است.

۳-۶. در مورد نسخه‌ی نجف اشرف باید گفت براساس آنچه از مطالب فهرست و تصاویر نسخه‌ها، می‌توان به دست آورد، این است که: تاریخ کتابت نسخه ۷۰۰ قمری است و شامل بخش‌هایی از نیمه دوم تفسیر (فقط هشت سوره) است...: تحتوی هذه المخطوطة على المجلد السابع من اول تفسير سورة مريم الى آخر تفسير سورة الشعراء. اوله: وان لا يحسنوا الخلافه له على امته. فسال ربّه ولدا صالحا يامنه على امته...

آخره: والصحابه هجو الكفار استنصارا كما قال ع لحسان: اهجّ المشركين فان جبرئيل معك... (اشكوري، ۱۹۷۱: ۲۸).

ادامه‌ی نسخه در شماره‌ی دیگر از تفسیر سوره زمر تا تفسیر اوایل سوره النجم (یعنی پانزده سوره) را شامل است. این نسخه از روی نسخه‌های مطول استنساخ شده و نه مختصر که عامه‌ی نسخ باشند. مثلاً اول همین نسخه تنها در الکشف و البیان ثعلبی (ثعلبی، ۲۰۰۲: ۶/۲۰۶) یافت می‌شود و در سایر نسخه‌های اختصار یافته، نیست. بخش دوم تفسیر نیز که از اول زمر تا اوایل نجم است، کاملاً با الکشف و البیان تطبیق دارد (برای نمونه اولی ر.ک: الثعلبی، ج ۸، ص ۲۲۱ و برای نمونه پایانی: همان، ج ۹، ص ۱۳۷) و اصلاً در نسخه‌های متداول ترکیه موجود نیست. شگفت اینکه بخش سوره‌ی نجم با هیچ کدام از تنمه‌های سمنانی یا غیر سمنانی برابر نیست که خود موید این احتمال است که تنمه‌های دیگری هم بر این تفسیر نوشته شده است.

۴-۶. از نسخه کتابخانه محمدیه پاکستان می توان دریافت که: این نسخه نیز مطابق با نسخه مطول بحرالحقائق است که از آیه ۸۲ بقره شروع می شود و تا آیه ۲۵۳ پایان می یابد (ر.ک: الثعلبی، همان: ۱/ ۲۲۶-۲۲۷) و همچون نسخه ۳۷ حسن حسنی پاشا در پایانش عنوان اتمام جزو اول و دوم قرآن را دارد...؛ البته نسخه پاکستان بدون مقدمه و خطبه و فاتحه کتاب است.

در اولین برگه تفسیر چنین آمده: الحمد لله رب العالمین والصلوه والسلام علی خیر خلقه محمد وعلی آله و صحبه اجمعین اما بعد، فان احوج الخلق الی الله تعالی عبدالستار السهروردی (در حاشیه: هو تلمیذالشیخ شهاب الدین الذی فی بغداد) یقول لَمَّا عَرَضْتُ الخلق عن الاشتغال بالقرآن و الحدیث واشتغلوا بالقال والقیل والتحدیث دعْتُ الحاجة الی تالیف تفسیر بیّن معنی الظاهر و الباطن من القرآن فقلتُ الطریق الاول من معرفه القرآن، القرائه... (صفحات بعد همه افتاده وگویا این آغاز تفسیری دیگر بوده که به این نسخه چسبانده اند!) و بعد از این صفحه با خطی متفاوت، از میانه آیه ۸۲ از بقره، چنین می آید: ... فجعلوا الخطیئه الشرك و قال غیرهم هی الذنوب الكثيره / الكبیره الموجهه لاهلها النار (ر.ک: الثعلبی، ج ۱، ص ۲۲۶-۲۲۷)؛ این عبارت که در نسخه تلخیصی نیست، کاملاً مطابق است با نسخه ۳۷ حسنی پاشا ذیل آیه ۸۲.

در صفحه پایانی می خوانیم: فحق لك أن تقول ما أؤدي نبي مثل ما أوديت لأن غيرك ما سقى من مشرب سقيت فما أؤدي بقطام مثل ما أذيت. فعلى هذا ما تحقق لأحد غيرك من العالمين حتى لأنبیاء والمرسلین والملائكة المقربین كشوف حقائق هذه الآيات والوقوف على دقائق هذه المشكلات بقدم السير في هذه المقامات وجناح الطیر في فضاء هذه الكرامات فهنيئاً ما نلت وحريراً بك ما قلت لو كان موسى عليه السلام وعيسى عليه السلام حيّاً، لما وسعهما إلا أتباعي وقولك "الناس يحتاجون إلى شفاعتي يوم القيامة حتى إبراهيم" بل قولك "آدم ومن دونه تحت لوائي يوم القيامة ولا فخر" و"أنا سيّد ولد آدم ولا فخر" ولهذا نظم الله دُرر هذه الإشارات في سلك ما صرح وعرض بالعبارات (كما نتلوه ان شاء الله وحده في المجلد الثاني، اول الجزء الثالث، بقوله تعالى: «تلك الرُّسل فضلنا بعضهم على بعض منهم من كَلَّمَ الله ورفع بعضهم درجات» الآية) تا اینجا متن، نسخه کتابخانه محمدیه پاکستان و کتابخانه حسنی پاشا مثل یکدیگرند).

در انجامه نسخه آمده: ... تم تفسیر الجزء الاول والثانی من کتاب بحرالحقائق و المعانی فی تفسیر السبع المثانی مما اعتنا به العبد الجانی الفقیر الی الله تعالی ابوبکر بن محمد بن شاهور الاسدی الرازی مسوده؟ بنجم الدین؟ فی شهر الله؟ احدی و خمسين (و) ستمایه... فی محروسه تستر حرسها الله تعالی [عن الآفات و صلی الله... علی حبیبه

ونبیه محمد سید الانبیاء و المرسلین و علی آله و عترته الطیبین الطاهرین و علی اصحابه اجمعین. هذه حکایه عن خط الشيخ المذکر الاکمل؟ و هو المؤلف المصنف سعی الله روضته الشریفه و اهل؟ الرضوان و اسکنه بحبوحه الجنان یا کریم و یا دینان.

با بررسی این سه نسخه و مقایسه با نسخه‌های دیگر که اکثریت را دارند، می‌توان نتیجه گرفت که ما با دو رویکرد در سنت تفسیری بحرالحقائق مواجه هستیم:

الف. روایت مطوّل، بازتاب سنت نقل محور، محدثانه و تفصیل گراست که ترکیبی از نگاه ماثوری و تأویلی است با ارجاعات و نقل روایات فراوان.

ب. روایت مختصر، بازتاب نگاه تأویلی و ذوقی عارفی از مکتب خراسان که در نسخه‌هایی انعکاس یافته که احتمالاً توسط ساوجی تدوین شده و رویکردی مشابه تفسیر ذوقی عبدالرزاق کاشانی داشته است. تأثیر این گونه از تأویلات در تفاسیری مانند مواهب علیه و روح البیان قابل مشاهده است.

۵-۶. نسخه کتابخانه مرعشی نجفی به شماره ۵۴۹۱. این نسخه با نام «بحرالحقائق والمعانی» و (با خطی متفاوت از خط مستنسخ و بسی متأخر از زمان استساخ) از نجم الدین کبری شناخته شده است. در بردارنده ابتدای سوره یوسف تا سوره نجم است و در عین حال، از آغاز افتادگی دارد. کتابت آن در پنج شبه هفدهم رمضان سال ۷۰۶ هـ. ق در شوشتر به پایان رسیده است و کاتب آن: مقبول بن اصیل رومی قیرشهری، آن را به خط نسخ، همراه با خطوط سنگرف بر روی آیه‌های قرآنی، به نگارش درآورده است. جلد نسخه مقوایی و عطف آن تیماج قهوه‌ای است، در ۲۲۶ برگ ۲۹ سطری (در اندازه ۲۶ × ۱۸ سم).

آغاز نسخه: ... الذی یختص به القلب "وینمّ نعمته علیک" بان یتجلی لک و یتوی علیک، اذ القلب عرش حقیقی للرب تبارک و تعالی دون ماسواه، کما قال تعالی: لایسعی ارضی ولاسمائی ولكن یسعی قلب عبدی المؤمن....

پایان نسخه: وسبح بحمد ربک حین تقوم ومن اللیل فسبحه وادبار النجوم، به یشیر الی مداومته علی الذکر وملازمته له باللیل والنهار. سورة النجم. بسم الله الرحمن الرحیم. والنجم اذا هوی. (تمت)

مستنسخ در پایان این نسخه چنین آورده است: فرغ من کتابته، مقبول بن اصیل الرومی القیرشهری قبیل الظهر یوم الخمیس السابع عشر من رمضان سنة ست وسبعمائة حامدا و مصليا علی نبیه وکان ذلك فی بلدة تُسْتَر - صان

اللّٰه اهلها عن الصّرر.

این نسخه در کتابخانه مرحوم آیه‌الله مرعشی نجفی رحمه‌الله و به شماره ۵۴۹۱ نگهداری می‌شود. به احتمال قوی می‌توان گفت که این نسخه اصیل اما ناتمام، که به کتابت مقبول بن اصیل رومی القیرشهری است، از نسخ اساس برای نسخه‌ای بوده است که طبق گفته شمس‌الدین افلاکی از سوی شهاب‌الدین مقبولی قیرشهری از فضلی تبریز که در قبه‌غازان معید بود، به حضرت عارف چلبی جلال‌الدین فریدون پسر سلطان ولد بخشیده شد. افلاکی پس از بیان ماجرای که منجر به اهدای این نسخه به عارف چلبی شد، ختم ماجرا را چنین گزارش می‌کند:

... (شهاب‌الدین مقبولی قیرشهری) در تبدیل اخلاق کوشیده، بنده و مرید شد و نسخه تفسیر شیخ نجم‌الدین دایه را که سرمایه محققان قرآنست، به حضرت چلبی بخشیده از حد بیرون بندگی‌ها کرد و حضرت چلبی آن تفسیر را بخدمت ملک‌المدگرین مولانا علاء‌الدین قسطنطنیه رحمه‌الله ایثار کرد و نسخه آن تفسیر هنوز در ممالک روم نبود؛ به برکت آن سلطان در این ممالک شایع گشت (افلاکی، ۱۳۱۶: ۲/۹۳۳).

می‌دانیم که علاء‌الدین کیقباد سوم از حدود ۶۹۹ ق تا ۷۰۷ یا ۷۰۹ ق. به طور اسمی سلطان سلجوقیان روم بود. حکومت او صرفاً شکلی و وابسته به ایلخانان مغول بود و پس از او، سلسله سلاجقه روم منقرض شد. بنابراین، با توجه به گفته افلاکی، این اتفاق باید مربوط به سفر اول عارف چلبی به تبریز بوده باشد. چون عارف چلبی این نسخه را به خود سلطان علاء‌الدین کیقباد سوم اهدا کرده (با توجه به ایام حکومت علاء‌الدین: تا ۷۰۹ قمری)، این اهداء در فاصله زمانی بین سال ۷۰۶ تا حداکثر ۷۰۹ ق امکان‌پذیر بوده است؛ یعنی زمانی که سلطان هنوز بر سر کار بوده و عارف چلبی نیز از سفر بازگشته و در قونیه حضور داشته است.

این نسخه همچنین این احتمال را قوی‌تر می‌کند که مادر نسخه‌ای که به شام و آناتولی رفته و اولاً توسط کاتبی چون: مقبول بن اصیل رومی القیرشهری و بعدتر به همّت علاء‌الدین کیقباد سوم، مجال تکثیر و شیوع یافته، نسخه‌های ملخص بوده و نه مطول، والبته ما از قراین دیگر در می‌یابیم که کار تلخیص توسط شیخ شمس‌الدین ساوجی انجام گرفته است. نیز باید به یاد داشت که مهر ناخوانای نسخه شماره ۸۲۲ در کتابخانه مرعشی نجفی، عبارت «سلطان المشایخ و الوزراء، علاء‌الحق والدین...» دارد که باز ممکن است مراد از آن، همین کیقباد سوم باشد که با تاریخ اقتدارش همخوانی دارد. به هر حال هم نسخه مورد استفاده نظام‌الدین نیشابوری و هم نسخه مورد توجه علاء‌الدوله سمنانی، همین نسخه تلخیص یافته بوده است؛ یعنی از ابتدای قرن هشتم (با توجه به نسخه‌های مورخ

۷۰۵ و ۷۰۶) و تنها پس از حدود پنجاه سال از رحلت مولف اصلی (نجم الدین رازی: ۶۵۴ یا ۶۵۶) این روایت از تفسیر او شهرت و شیوع داشته است.

۷- تحلیل داده‌های نسخه‌شناسی و دلالت‌های تاریخی

۷-۱. گونه‌شناسی روایات تفسیر

تفسیر بحرالحقائق به روشنی در دو روایت قابل تفکیک است.

روایت مطوّل (مبسوط): شیوه تفسیری و گسترده، با ارجاع فراوان به الکشف و البیان ثعلبی، نقل احادیث، اقوال مفسران و اشعار عربی. نمونه‌هایی از این روایت، در این نسخه‌ها دیده می‌شود:

نسخه ۳۷ کتابخانه حسن حسنی پاشا (کتابت ۶۴۷ق، قرائت بر مؤلف در ۶۵۰ق)

نسخه محمدیه پاکستان (آغاز از ۸۲ بقره تا ۲۵۳ بقره)

نسخه روضه حیدریه نجف (سوره مریم تا النجم، با افتادگی‌های بسیار)

روایت مختصر (تلخیص یافته): شیوه تأویلی‌تر، بدون نقل‌های سنگین، با ساختار انسجام‌یافته و مبتنی بر برداشت ذوقی. عمده نسخه‌های ایران و ترکیه، و نیز نسخه ۹۴ راغب پاشا، متعلق به این دسته‌اند و تلخیص آن به شمس‌الدین ساوجی نسبت داده شده است.

۷-۲. تاریخ‌های دقیق کتابت

برخی تاریخ‌های قطعی کتابت و قرائت:

نسخه ۳۷ (حسن حسنی پاشا): استنساخ در شوشتر (۶۴۷ق)، قرائت بر مؤلف (۶۵۰ق)

نسخه ۵۴۹۱ مرعشی: کتابت توسط «مقبول بن اصیل رومی القیرشهری» در شوشتر (۷۰۶ق)

نسخه ۸۲۲ مرعشی: کتابت ۷۰۵ق (اصح نسخه‌های کامل)

۷-۳. داده‌های مربوط به کاتبان و محل کتابت

عبدالملک بن محمد مظفر طیار تستری: نسخه ۳۷ را در شوشتر نوشته، و شاهد سماع از نجم‌الدین رازی بوده است.

مقبول بن اصیل رومی القیرشهری: نسخه مرعشی (۵۴۹۱) را در شوشتر کتابت کرده است.

محل کتابت بسیاری از نسخه‌های متقدم، شهر شوشتر است که در قرن هفتم هجری نقش مهمی در جریان نگارش و انتقال آثار عرفانی داشته است.

۴-۷. مَهرها، تملک‌نامه‌ها، و نقش ملوک

نسخه ۸۲۲ مرعشی دارای مَهر محو شده‌ای با عنوان «سلطان المشایخ و الوزراء، علاءالحق والدین...» است. این مهر شاید متعلق به علاءالدین کیقباد سوم باشد. شواهد افلاکی نشان می‌دهد نسخه‌ای توسط شهاب‌الدین مقبولی قیرشهری به عارف چلبی اهدا شده و او آن را به علاءالدین قسطنونیه تقدیم کرده است.

۵-۷. نسبت نسخه‌ها با منابع دیگر

اقتباس گسترده از الکشف و البیان ثعلبی در روایت مطوّل؛ آن گونه که در ابتدای نسخه ۳۷ می‌نویسد: فانی ذاکر فی تفسیری معظم ماذکره ائمه التفسیر ونقلوه عن الاوائل و دونوه فی تفاسیرهم لاسیما الحبر المقتدی فی هذا الشان و السحر المهتدی فی علوم القرآن، الاستاد الامام ابواسحق احمد بن ابراهیم الثعلبی - نورالله حفرته ورضی عنه - كما ارضانا بمساعیه الجمیله و اغنانا عن المراجعه الی المصنفات العریضه الطویله، نحمل مُقاساه شدایدها فی تحصیل فرایدها وفوایدها. فاصناف الانام علی موایدها فی کتابه الموسوم بالکشف و البیان عن تفسیر القرآن مما جمع فیه كما ذکر و قال:

"فاستخرت الله تعالی فی تصنیف کتاب شامل کامل، مهذب ملخّص، مفهوم منظوم، مستخرج من زهاء [نیف و] مائة کتاب مجموعاتٍ مجرّباتٍ مسموعاتٍ، سوی ما التقطته من التعلّقات التطبيقات، و الأجزاء المتفرّقات و تلقّفته عن أفواه المشایخ الآتبات، و هم قریب من ثلاثمائة شیخ، نسقته بأبلغ ما قدرتُ صرت علیه من الایجاز و الترتیب، ولقّفته وسعة الإثبات بغایة التنقیب والتقریب وینبغی التنسیق و الترتیب و سببکی لكل مؤلّف کتابا فی فن قد سبق إلیه أن لا یعدم کتابه بعض الخلال التي أنا ذاکرها؛ إمّا استنباط شیءٍ إن کان مغفلا أو جمعه إن کان متفرّقا، أو شرحه إن کان غامضا، أو حسنٌ نظمٍ وتالیفٍ، أو إسقاط حشوٍ و تطویل.

و أرجو أن لا يخلو هذا الكتاب عن هذه الخصال التي ذكرتها و الله الموفق لاتمام ما نويت و قصدت و خرجت الكلام فيه على أربعة و عشرين نحواً: البسائط، و المقدمات، و العدد، و التنزيلات، و القصص، و النزولات، و الوجوه و القراءات، و العلل، و الإحتجاجات، و العربية، و اللغات، و الإعراب، و الموازنات، و التفسير، و التأويلات و المعاني، و الجهات، و الغوامض، و المشكلات، و الأحكام، و الفقهيات، و الحُلم و الإشارات، و الفضائل، و الكرامات، و الأخبار المتعلقة أدرجتها في أثناء الكتاب، بحذف الأبواب" (ر.ك: الثعلبي، ۲۰۰۲: ۷۵/۱). هذه شرايطُ خرج كتابه عليها تقبل الله منه و شكر سعيه، فسأدرجُ معظمها في هذا الكتاب على طريق الإيحاء مع ما اضيف اليها من تصانيف المتقدمين و من تصانيف المتأخرين مثل البسط و الوسيط الامام ابي الحسن على بم احمد الواحدى رحمه الله و من بعده وان كانوا مقتبسين من انوار فوايده المواكبين معنا على مواليده من لقاطات لم يلتقطها او قراضات لم يضبطها فهذا شرطى فى التفسير."

تطبيق مستقيم برخى سطور با غرائب القرآن نظام الدين نيشابورى و مواهب عليه، نشان از بهره‌گیری آنان از نسخه‌های مختصر دارد.

نتیجه:

تحليل داده‌های نسخه‌شناسی تفسیر بحرالحقائق و المعانی، ابزاری کارآمد برای تعیین حدود نگارش نجم‌الدین رازی، تمییز تنمه‌های سمنانی و ساوجی، و شناخت مسیر انتقال متنی این اثر در گستره جغرافیای عرفانی ایران است. نسخه ۸۲۲ کتابخانه‌مرعشی به عنوان اساسی نسبی این تفسیر، اگرچه ناقص، اما واجد بیشترین اعتبار تاریخی و سندی است. نسخه ۳۷ کتابخانه حسن حسنی پاشا نیز به‌مثابه سندی منحصر به‌فرد از فرایند آموزش و سماع در میان مشایخ و شاگردان این مفسر در شوشتر، اطلاعاتی‌ذی‌قیمتی از حیات علمی نجم‌رازی به‌دست می‌دهد که به برخی از آنها در این مقاله تصریح شد. مهم‌ترین دریافتی که از مطالعه این نسخه حاصل می‌آید، احتمال چند مرحله‌ای بودن نگارش تفسیر و املاى آن بر شاگردان اوست. می‌توان حدس زد که نسخه ۳۷ حسنی پاشا از نخستین نگارش‌های تفسیر بحرالحقائق بوده، که بر اساس مقدمه آن، در سال ۶۳۵ یعنی در شصت و سه سالگی مؤلف، تألیف شده و کتابت آن (تا پایان جزو دوم قرآن؛ یعنی آیه ۲۵۲ بقره) میان سال‌های ۶۴۷ تا ۶۵۰

هجری، به انجام رسیده و بر مریدان املاء شده است. این تفسیر بعدتر توسط مرید نجم الدین یعنی شمس الدین ساوجی تلخیص شده و هر دو روایت تفسیری، در دهه‌های بعد توسط مریدان و خانقاهیان به استنساخ رسیده و این خود بیانگر این است که نجم رازی پس از استیلای مغول نیز بارها به ایران آمده و در خوزستان و بخصوص شوشتر در حدود سه سال اقامت داشته است.

این نسخه تلخیص شده و مشهور، نزدیک به پنجاه سال بعد به عنوان مادر نسخه ای مصحح از شوشتر به شام و آناتولی رفته و اولاً توسط کاتبی چون: مقبول بن اصیل رومی القیرشهری و بعدتر به همت علاء الدین کیقباد سوم، در سراسر کتابخانه‌های ممالک عثمانی مجال تکثیر و شیوع یافته است. افزون بر نسخه‌های عثمانی، نسخه مورد استفاده نظام الدین نیشابوری و نیز نسخه مورد توجه علاء الدوله سممانی، همین نسخه تلخیص یافته بوده است؛ یعنی (با توجه به نسخه‌های مورخ ۷۰۵ و ۷۰۶) از ابتدای قرن هشتم، و تنها پس از حدود پنجاه سال از رحلت مولف اصلی (نجم الدین رازی: ۶۵۴ یا ۶۵۶) این روایت از تفسیر او شهرت و شیوع داشته است. نسخه‌شناسی در این جا فراتر از ابزاری کمکی، خود به منزله روشی مستقل برای بازسازی تاریخ عرفانی، زنجیره‌های شاگردی، و حتی سیر تحول تفسیر عرفانی در ایران به ما یاری رسانده است.

عدم تعارض منافع

نویسندگانی که نام‌هایشان ذکر شده است تأیید می‌کنند که هیچ وابستگی یا مشارکتی با هیچ سازمان یا نهادی که منافع مالی (مانند حق الزحمه؛ کمک‌های آموزشی؛ شرکت در سخنرانی‌ها؛ عضویت، استخدام، مشاوره، مالکیت سهام یا سایر منافع مالی؛ و شهادت کارشناسی یا ترتیبات مجوز اختراعات) یا منافع غیرمالی (مانند روابط شخصی یا حرفه‌ای، وابستگی‌ها، دانش یا باورها) در موضوع یا مواد مورد بحث در این دست‌نوشته ندارند.

منابع:

- افلاکی، شمس‌الدین (۱۳۶۲)، **مناقب العارفين**، تصحیح: تحسین یازجی، تهران، دنیای کتاب.
- الثعلبی، احمد بن محمد (۲۰۰۲)، **الكشف والبيان**، ج ۱، دار إحياء التراث العربي، بیروت - لبنان.
- رازی، نجم‌الدین، نسخه شماره ۸۲۲ **بحر الحقائق**، کتابخانه مرعشی نجفی، (از ۳۶ بقره تا طور) کتابت ۷۰۵
- -----، نسخه ۳۷ **بحر الحقائق**، کتابخانه حسن حسنی پاشا (کتابخانه سلیمانیه) کتابت ۶۴۷ و در سال ۶۵۰ بر مولف قرائت شده (از فاتحه تا ۲۵۲ بقره).
- -----، نسخه ۳۲۸ **بحر الحقائق**، کتابخانه نورعثمان. از فاتحه تا طور. کتابت ۸۸۱.
- -----، نسخه ۱۸۹ **بحر الحقائق**، کتابخانه مرعشی نجفی، (از اوایل بقره تا آخر توبه).
- -----، نسخه ۵۲۸۸ **بحر الحقائق**، کتابخانه مرعشی نجفی، بدون تاریخ کتابت (از فاتحه تا هود).
- -----، نسخه ۱۵۳ **بحر الحقائق**، کتابخانه داماد ابراهیم (با تکمله سمنانی) بی تا.
- رازی، نجم‌الدین، نسخه ۱۴ **بحر الحقائق**، کتابخانه تورخان سلطان (با تکمله سمنانی) کتابت ۹۲۱.
- -----، نسخه ۹۴ **بحر الحقائق**، کتابخانه راغب، شمس‌الدین ساوجی (با تکمله غیر سمنانی) کتابت ۹۷۴.
- درایتی، مصطفی، (۱۳۹۰)، **فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)** گردآورنده تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- ذهبی، شمس‌الدین (۱۹۸۹)، **تاریخ الاسلام**، محقق **تدمری**، **عمر عبدالسلام**، ج ۴۸، دار الكتاب العربي، بیروت، لبنان.
- الحسینی، سید احمد (۱۹۷۱)، **فهرست مخطوطات خزانه الروضة الحیدریه فی النجف الاشرف**، مطبعة النعمان، نجف، ص ۲۸.
- **صفری آق‌قلعه**، علی (۱۳۹۶)، **آگاهی‌هایی تازه از زندگی نجم‌دایه در نسخه‌ای از تفسیرش بحر الحقایق با یادداشتی به خط خود او**، گزارش میراث، شماره ۸۰ و ۸۱.

- موحدی، محمدرضا (۱۳۸۱)، آن سوی آینه؛ در آمدی بر تفسیر عرفانی شیخ نجم الدین رازی، تهران، انتشارات آن.
- -----، (۱۳۸۰)، نجم الدین رازی و تفسیر عرفانی قرآن، مجله تخصصی بینات، سال هشتم، شماره ۲، پیاپی ۳۰
- -----، (۱۴۰۱)، یافته‌هایی از حیات و آثار نجم رازی، پژوهش‌های ادب عرفانی (گوهر گویا)، سال ۱۶، شماره ۲ (پیاپی ۴۹).
- -----، (۱۳۹۴)، مأخذ اشارات در تفسیر غرائب القرآن، دوره و شماره: دوره ۵، شماره ۱۲.